

Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları

Yunus Koç*

Öz

Türkiye’de klasik dönem Osmanlı nüfus tarihi çalışmaları Ömer Lütfi Barkan ile başlamıştır. 1940’lı yıllardan itibaren yazmaya başlayan Barkan, Osmanlı kurumları ve bu kurumların ürettiği kaynak serileri üzerine eserler verirken diğer taraftan da bu kaynaklara dayalı olarak nüfus konusunu ele almıştır. Aynı dönemlerde Fransa’da gelişmekte olan Annales Ekolü temsilcileri ile doğrudan temas halinde olan Barkan, özellikle Braudel’in *Akdeniz Dünyası* diye bilinen eserinde yer alan nüfus verilerini Osmanlı kaynakları ile karşılaştırmış ve tüm Akdeniz dünyasından XVI. yüzyıl boyunca görülen nüfus artışının Osmanlı coğrafyasında da var olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede demografi tarihi için uygun verileri barındıran tahrir, avarız ve cizye defterlerine dikkat çekmiştir. Bu defterlerin bir kısmını sadece yayımlamakla yetinmeyen Barkan, verileri Annales’cilerin bulguları ile karşılaştırmıştır. Esasen o, vergi amaçlı tutulan bu defterlerin nüfus tarihi bakımından nasıl kullanılması gerektiği konusu ve muhtemel sorunlarına da dikkati çekmiştir. Bu tür sorunların başında “hane” deyimi gelir. Defterlerde vergi ünitesi olarak geçen “hane”den hareketle, ailedeki toplam nüfusu hesaplamak için kullanılması gereken katsayı Barkan’a göre 5’tir. Ancak sonraki dönemlerde tereke defterlerine dayalı çalışmalar bağlamında bu katsayının 4 olarak revize edilmesi gerekir. Benzer durum cizye ve avarız defterleri için de geçerlidir. Bu tür defterlerde kullanılan “hane” ve “nefer” terimi daha farklı katsayıların kullanılmasını gerektirmektedir. 1695 reformundan sonra cizye defterlerindeki vergi mükellefi kayıt yaşı düş-

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Ankara / Türkiye
yunusk@hacettepe.edu.tr

müştür. Bu defterlerdeki verilerden nüfus sayısını elde etmek için kullanılması gereken katsayı 2'ye kadar düşer. Her durumda tüm defterlerdeki verileri dikkatli kullanmak gerekir. Diğer taraftan nüfus yoğunluğu, artış hızı, kır-kent dağılımı, konar-göçer nüfusun hesaplanması gibi sorunlar varlığını sürdürmektedir. Son yapılan çalışmalara göre XVI. yüzyılın sonlarına doğru Hüdavendigar livası gibi görece daha yerleşik olan bölgelerde nüfus yoğunluğu ortalama km² başına 20 kişidir. Bu ortalama Bursa gibi kalabalık şehirlerin bulunduğu sancaklar için geçerlidir. Dağlık bölgelerde bu ortalama 7'ye kadar düşmektedir. Nüfusun yatay ve dikey hareketliliği daha sosyal bir içerikte incelenmektedir. Ancak yine de yapılacak çok iş vardır.

Anahtar Kelimeler

Barkan, nüfus, Osmanlı nüfusu, klasik dönem, nüfus tarihi, hane, demografi

Giriş

Türk tarihçiliğinde öncü rolü üstlenmiş bilim adamlarını ve eserlerini değerlendirmek ve etkilerini tartışmak, tarihçiliğimizin kat ettiği mesafe ve izlediği seyri bilmek açısından önemlidir. Bu türden bir değerlendirme için, ele alınacak kişilerin yetiştikleri ve yaşadıkları dönemi; aynı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel ortamlarını, aldıkları eğitimi, etkilendikleri mahfilleri göz önünde bulundurmak gerekir. Bu türden bir değerlendirme hele de Barkan gibi hem çok geniş bir yelpazede eserler ortaya koymuş hem de yeni bir ruh ve yaklaşımla olayları ele almış tarihçiler için söz konusu olduğunda durum daha da karmaşık ve zor bir hale gelebilir. Ama her halükârda bir karşılaştırma yapmak; Barkan'ı, etkilendiği ve etkilediği tarihçileri, incelenen konuların farklı alanlarına göre değerlendirmek mümkündür. Böyle bir değerlendirme hem Barkan'ın iyi anlaşılması, neyi, hangi düşüncelerle, niçin ve nasıl yaptığını ortaya koymak için, hem de kendisinden sonra gelenleri nasıl ve ne şekilde etkilediğini anlamak açısından önemlidir. Belki daha da önemlisi bu belirlenmiş alanlarda tarihçiliğimizin şimdiki durumunun muhasebesini yapmak; yaklaşım, yöntem ve bulgulardaki olumlu ya da eksik yönleri tartışmak bundan sonra yapılacak olan çalışmalara ilham olması bakımından gereklidir. Nüfus konusu da Barkan tarafından ele alınan önemli konulardan birisidir. Bu konuda Barkan tarafından başlatılan araştırma sürecinin daha sonraki dönemlerde hangi mecralarda seyrettiği, ana problematikler üzerine ne gibi tartışmalar yaşandığını ve ne tür çözüm önerileri getirildiğini takip etmek Barkan'ın açtığı çığırdağı genişlemeyi görmek açısından ilgi çekici olacaktır.

Bilim insanlarının inceledikleri konuları iyi tahlil etmek için aynı konular hakkında daha önceden yapılmış yerli ve yabancı araştırmaları ve bunların

etki derecelerini dikkate almak şarttır. Daha da önemlisi belki de, sonraki dönemlerde yapılmış çalışmaları tarih metodolojisinin farklı alanlarına göre değerlendirmek, yine ülke içinde ve dışında yapılan yeni ve benzer çalışmalarını göz önünde bulundurmak, referans noktalarını, yeni katkıları ve tartışma alanlarındaki değişimi takip etmek lazımdır. Bu amaçla yola çıkıldığında, karşılaşılan güçlükler bir tarafa, değerlendirmeye nereden başlanacağı önemli bir sorundur. İlk önce ilgili tarihçi tarafından ortaya konmuş eserleri iyi tahlil etmek, daha sonra da dönemi ve etkileri, küçük alt başlıklara bölerek ilerlemek en verimli yöntem gibi gözükmektedir. Bu çalışmada da öyle yapılmıştır. Değerlendirmenin konusuna giren ve Barkan tarafından üretilen eserler yeniden ve bir kez daha dikkatle irdelenmiş, inceleme alanının bugüne ait kendi soru, alt konu ve tartışma başlıklarının tespit ve tasnifi yapılmış; ardından da bu alanlarla ilgili mevcut literatürün kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken de son veriler üzerinde daha çok durulmuş; Osmanlı nüfus tarihinin ana kaynakları olan tahrir, avarız ve cizye defterlerinin sadece nüfusla alakalı kısımlarına dair araştırmalar irdelenmiştir. Defterlerin ihtiva ettiği diğer sorunlara (vergilendirme, iskan, sayım zorlukları, tekrarlar, idari örgütlenme vb.) dair tespit, değerlendirme ve yorumlar üzerinde durulmamıştır. Diğer bir ifadeyle bu çalışmada, sadece nüfus konusu ve ihtiva ettiği sorunlar dikkate alındığından, birbirini tekrar eden, benzer sorun ve bulguları ele alan çalışmaların tamamına yakını dikkate alınmış olmakla birlikte, sorun odaklı çalışmalardan en dikkat çekici ve farklılık arz edenlere atıflar yapılmıştır. Barkan sonrası yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde ortaya çıkan tablo kötümser olmayı gerektirmez, ancak dünya tarihçiliğinin bu alanla ilgili ürettiklerine baktığımızda, oturup düşünmeyi gerektirecek hususların varlığı dikkati çekmektedir.

Şüphesiz ki Ömer Lütfi Barkan'ın Türk tarihçiliğinde çığır açan çalışmaları içerisinde en mühimi demografi alanına girenlerdir. Gerek kullandığı metod ve teknikler gerekse kendisinden sonra Osmanlı bürokrasisinin ürettiği defterlere yönelik akademik ilginin artışına sağladığı katkı ile Barkan bu alanda bir öncü, Kemal Çiçek'in tabiriyle "Türkiye'de defter ilminin babası"dır (1995: 96). Barkan'ın bir bilim dalı olarak tarihe yaklaşımında ve tarihi olayları ele alış biçiminde Annales Ekolü'nün tesiri açıktır (Kütüköğlu 1992: 76). 1930'lu yıllar ve sonrası, coğrafya-insan ilişkilerini tarihi olayların ele alınmasında öne çıkaran Ekol'ün, en verimli ürünlerinin yayımlandığı dönemdir. Bunların başında Braudel'in ilk baskısı 1949 yılında yapılan *Akdeniz Dünyası* (1990) gelir. Diğer taraftan aynı dönemde Türkiye ve Dünya'nın içinde bulunduğu durum da önemlidir. Türkiye'de savaş sonrası nüfus ve toprak problemleri had safhadadır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında nüfus, toprak ve sınır problemlerine dayalı anlaşmazlıklar; devletleri, siyasetçileri ve akademileri meşgul

etmektedir. Lozan'da her ülkenin kendi nüfus istatistikleri ile masaya oturması, sınırların tayininde nüfusun öncelikli bir rol oynaması, konunun önemini canlı tutmaktadır. Buna karşılık o dönemde nüfus tarihi konusunda akademik çalışma neredeyse yoktur. Türk tarihçiliğinde nüfus konusunu, “savaşların, saldırıların, savunmaların, fetihlerin, istilaların kısacası siyasal tarihin galibiyet ya da mağlubiyet sahnelerinden daha sosyal bir boyuta sıçraması” gerektiğini ilk defa dile getiren Ö. L. Barkan'dır (1953: 2). Ona göre, “İmparatorluk tarihini yeni bir ruh ve metodla ele alma ve dünya tarihçiliği arasında yer bulmasının en önemli yollarından birisi, “tarihi demografi” adı altında tarihi ilimler arasında müstakil bir şube halinde gün geçtikçe daha fazla gelişmekte olan bir araştırma kolunu tarihin hizmetine sokmaktır” (1953: 2). Çünkü, “tarih ilmi devletlerin askerî ve idari teşkilatını, içtimai ve iktisadi münasebetler nizamını tetkik etmek isterken, o devir ve medeniyetlere has nüfus imkan ve zaruretlerini, memleket nüfusunun kütlesi, kesafet ve dinamizmi, harita üzerindeki yayılış ve konuş şekli, yer değiştirme imkan ve sürati, artış nisbeti, yaşlara, cinsiyete ve meşguliyet nevine göre terekkep tarzı gibi demografik amilleri hesaba katmamış olması bir çok hadisenin ilmi bir izahattan mahrum kalmasına ve tarihin diğer ilimler arasındaki itibarını layiki ile teessüs edemesine sebep olmuştur” (Barkan 1953: 2). Tarihçiliğimizin mevcut belge bağımlı ve siyasal tarih eksenine artık sorun eksenli yaklaşımların sokulması, bilhassa toplumsal meselelere yönlendirilmesi gerekir. Buna ilave olarak Barkan'ın deyişle “modern demografi ilminin zamanımız cemiyetlerinin siyasi, iktisadi ve içtimai meselelerini aydınlatmak için vazettiği müessir usul ve bilgilerle mücehhez olarak, demografik diyebileceğimiz bir görüş ve anlayış zaviyesinden tarihin tetkiki, tarih ilmini gençleştirmek, ona yeni ufuklar açmak, izahlarına yeni buutlar kazandırmak” (1953: 2) lazımdır. Zira, “devletlerin teşekkülü ile kendilerine mahsus heybet ve yapılarını muhafaza edebilmeleri, din ve mezheplerin yayılış tarzı, teşkilat ve müesseselerin mahiyet değiştirmesi, içtimai sınıflar arasındaki münasebetler, zirai rejimin bozulması, isyanlar, ekonomik gelişmeler ve teknik terakkiler (...) bugün olduğu gibi tarih boyunca da, demografik mülhaza ve mutalar olmadıkça izahsız kalmaya mahkumdur. Kısaca ekonomik ve sosyal bünye sıkı bir şekilde demografik bünye tarafından “tayin ve icap” (Barkan 1953: 2) edilmektedir.

1. Barkan'a Göre Demografi İlmi ve Osmanlı Nüfus Tarihinin Kaynakları

a. Nüfus Tarihi ve Tahrir Defterleri: Yaklaşım, İçerik ve Üslup

Nüfus, her şeyden önce toplumsal tarihin “canlı” kısmını ve kültürel kimlikteki belirginleştirici dokusunu oluşturur. Dahası kent tarihi araştırmalarında özellikle “büyüklük” ya da “küçüklük” kriteri olarak en belirleyici unsurdur.¹ Geçmiş ve günümüzde ülkeler için “büyüklük” referansı, çoğ-

rafyanın yanı sıra nüfus olmuştur. Kırsal ve şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki yeri, mesleklere ve dinlere göre oran ve dağılımı, göçebe nüfusun miktarı ve etki derecesi, nüfusun artış ve azalış seyirleri, sosyal yapının en önemli göstergeleri arasında yer almıştır. Genel nüfustaki katmanlaşma ve bunun idarî/siyasî mekanizmayla alakası, dinî, sosyo-kültürel ve etnik ayrışım, özellikle kentli nüfustaki elit tabaka ve idari/askerî görevlilerin sayısal oranları, nüfus yoğunluğu, evlenme ve ölüm yaşları ve benzeri konular, tarihî demografinin önemli alt konularını oluşturur. Ancak tarihî demografi için elde istatistiksel verilere dönüştürülebilecek güvenilir kaynakların bulunması gerekmektedir. Modernleşme öncesi Osmanlı Devleti için bu kaynaklar tahrir, cizye ve avarız defterleridir. Buna son dönem Osmanlı nüfus defterlerini de ilave etmek gerekir. Nüfus tarihi konusunda Barkan tarafından üretilen çalışmaları da üç ana gruba ayırarak analiz etmek mümkündür:

- Genelde nüfus tarihinin önemi ve ilgili Osmanlı kaynaklarının tanıtımı;
- Bu kaynakların niteliği, araştırma yöntemi, kaynakların içerikleri ve ihtiva ettiği sorunlar;
- Bu kaynaklardan bilgi elde etme yolları ve üretilen bilgi dağılımının kendisi.

Barkan'ın ilk makalelerinden birisi, tahrir defterlerinin tanıtımı ve Osmanlı tarihi için taşıdığı öneme dairdir (1941: 20-59). Burada imparatorluğun idari ve mali işleyişi ile bu işleyişin ürünü olan defterlerin önemi; nüfus araştırmaları bakımından değeri ortaya konmuştur. "Osmanlı İmparatorluğu, Yakın Şark'taki bütün Türk ve İslam memleketlerinin Orta Çağ tarihi ve hatta bir dereceye kadar Bizans İmparatorluğu'nun tesir ve tecrübelerinin devam ettiği yegane imparatorluktur. Bu sebeple yeni bir ruh ve metodla tetkik edilirse bütün dünya tarihinin ehemmiyetli bir faslını teşkil edecek niteliktedir. Balkanlar Orta Doğu, Anadolu ve bir kısım Kafkas memleketlerinin tarihi, Osmanlı tarihinin incelenmesine bağlıdır. Bütün bu milletler kendi tarihlerini öğrenmek için de Osmanlı tarihine müracaat edeceklerdir. Şark monarşileri tipinde kuvvetli merkezî devletlerin idari-mali icaplarının çok eski zamanlardan beri bu memleketlerde sistemli, yeknesak, geniş ülkelere şamil ve muntazam fasılalarla tekrarlanmış nüfus ve vergi tahriri yapılmasına müsait olduğu unutulmamalıdır" (Barkan 1953: 7). Tahrir defterleri, "aynı metod ve aynı şekilde yeknesak olarak yapılmış ve muntazam fasılalarla tekrarlanmış, geniş sahalara şamil, sistematik nüfus sayımlarının neticelerini ihtiva eden zaman ve mekan içerisinde mukayeseye müsait bulunan aynı tip vesikalardan teşekkül etmektedir" (Barkan 1953: 8).

Barkan'ın görmek istediği şey bu muazzam ve mükemmel bürokratik işle-
yişin resmidir: Büyük resim. Bu resimde mikro unsurlarla makro yapılar
bir arada ahenk içindedir. Büyük resmi görme tutkusu ve yöntemi de doğ-
rudan Annales'le bağlantılıdır. Osmanlı için “büyük ve işleyen dev bir
makine” (1953: 10) vurgusu, hem imparatorluğun büyüklüğüne hem de
onun yöneticilerinedir. “Bu defterlerde teşkilatlı bir bütün ve muadil bir
makine halinde işleyen İmparatorluk Türkiyesi'nin milyonlarca rakamın
belagatli lisanı ile tasrih ve tevsik edilmiş canlı bir tablosunu, koskoca bir
İmparatorluğun işbaşı manzarasını görmek mümkündür” (Barkan 1941:
21, 1953: 9). Bu sebeple, ortaya konulan devasa eserler bu “büyük işleyiş
ve resme” dairdir: *Kolonizatör Türk Dervişleri* (1942) *Kanunlar* (1945),
Süleymaniye İmaretini (1972-79), *Hüdavendigâr Livası* (1988). Ama bu eser-
lerin özellikle değerlendirme kısımlarında dikkati çeken “detaya önem
verme” ve başka bazı öncüler tarafından çoğu kez ihmal edilen “ayrıntıla-
rın”, Barkan tarafından önemsenmesi ve irdelenmesi; bu ayrıntıların gene-
le ait olanlarının, geneli etkileyen yönlerinin de ihmal edilmemesi, Bar-
kan'da hakim bir yaklaşımdır. Modern tarihçiliğin en önemli özelliği olan
bu yaklaşımın ilk önce Annales'ciler (Burke 2002) tarafından benimsenip
uygulandığını hatırlatmak gerekir.

Nüfus tarihi konusu ve tahrir defterlerini ele alırken Barkan, (tıpkı diğer
bazı çalışmalarında olduğu gibi) konunun önemine dikkat çekmek ve ilgiyi
arttırmak amacıyla yazılarında içten, akıcı ve hayranlık uyandıran bir üslup
kullanır. Devletin “muazzam yapısı” ve bu devletin ürünü olan tahrir def-
terlerindeki verilerin ne denli önemli olduğunu, bazen abartılı bir dille
vurgulayan ifadelerle yer verir. Onu okuyan kimse, bu “uzun ömürlü mu-
azzam” imparatorluğa hem hayran kalmaktan hem de onu incelemek için
acele bir heyecan duymaktan kendisini alamaz. “Binlerce köy halkının ayrı
ayrı isimlerini sıralayan, milyonlarca rakamı kaydeden ve bu sebeple zaruri
olarak monoton, göz yorucu ve can sıkıcı olması lazım gelen bu istatistik
kütükleri, dikkate şayan bir basitlik ve teknik mükemmeliyetle tanzim
edilmiştir. Kendileri ile ünsiyet etmiş kimseler için, onlarda aranılan her
hangi bir malumatı bulmak, bugün modern usullerle tanzim edilmiş olan
bir katalog veya istatistik kitabını karıştırmaktan daha kolaydır. Binlerce
ciltlik mevzu bahis istatistik kütüklerini tanzim eden ellerin maharet ve
ihtimamı ile yazı ve rakam şeklinin intihabı, sahifeleri doldurmak ve bağ-
lamak işlerinde hakim olan zevkin asaleti ve kullanılan malzemenin ve
cildin nefaseti ise, bize bu istatistik defterlerini hayranlık duyarak tetkik
etmemizi mümkün kılmaktadır” (1941: 21). İmparatorluk bürokrasisinin
bıraktığı ve insanı hayrete düşüren sistemli belge yığınının üstelik o zama-
na kadar hiç çalışılmamış yüzlerce defter koleksiyonu vurgusu, fakat buna

mukabil Avrupalı tarihçilerde yaygınlaşmış olan “400 çadırılık” bir kuruluş efsanesine yapılan göndermeler, araştırmacıyı hem teşvik eder hem de Avrupa’da üretilen bu haksızlığa karşı direnme duygusu verir. Barkan’ın satırlarında ortaya dökülen bu “hayranlık” genç araştırmacılara çalışma azmi, önem duygusu ve motivasyonu verir:

“Bu defterlerde teşkilatlı bir bütün ve muadil bir makine halinde işleyen İmparatorluk Türkiye’sinin milyonlarca rakamın belagatli lisanı ile tasrih ve tevsik edilmiş canlı bir tablosunu, koskoca bir İmparatorluğun işbaşı manzarasını görmek mümkündür” (Barkan 1941: 20). “Bu suretle, bundan dört beş yüz sene evvel Türkiye’nin her köşesinde mevcut sipahi ile toprağa bağlanmış köylüyü; derbent bekleyeni, yol ve köprü tamir eden kervansaraylara hizmet eden insanları (...) nihayet her türlü bağ ve rüsum toplanan geçit, pazar ve gümrük mahallerini yerli yerinde ve vazife başında görmek, İmparatorluk denen bu muazzam makinenin çarklarının nasıl işlediğini görmek” bu defterler sayesinde mümkündür (Barkan 1941: 21). “Bununla beraber ümeranın maiyet halkı ile saray ve konak halkının, yenicheri ocağına mensup kıtaların kayıtlarına tesadüf edilmemektedir. Yine aynı şekilde köleler de kayıtlı değildir. Bu sebeple umumi nüfus yekunları hesaplanırken bu durum dikkate alınmalıdır. Tüccarların ve bazı medrese talebelerinin de kayıtlı olmadığı tahmin edilebilir. Türlü sebeplerle bir kısım nüfusun “gizlenmiş” olması da mümkündür” (Barkan 1953: 13).

Barkan, hem Osmanlı nüfus tarihinin yerli kaynakları ve sunduğu imkanları hem de sonuçlarını Braudel’in verileri ile karşılaştırır. Bunun için ilk önce kaynaklardaki tüm eksikliklere rağmen tahrir defterlerinden hareketle genel nüfus hesaplamalarının yapılabileceğini göstermiştir. Braudel’in XVI. yüzyılın sonları için Asya ve Avrupa’daki Osmanlı nüfusuna dair verdiği 16 milyonluk rakam ile Barkan’ın asrın başı için verdiği 12-13 milyonluk nüfus arasında, Barkan’a (1953: 16) göre “zannedildiği kadar büyük bir fark yoktur”. Şöyle ki: Barkan, kendi rakamlarının XVI. asrın başı (1520-30) için geçerli olduğunu belirtir ve bu yüzyılda meydana gelen artıştan bahseder. Bizzat Braudel’in de “ispat ettiği gibi bu asrın başından itibaren bütün Akdeniz memleketlerinde nüfus durmadan artmış ve asrın sonuna doğru bazı memleketlerde iki misline balığ olmuştur”. Braudel’den nüfus artışını gösteren örnekler veren Barkan’a göre, bütün Akdeniz memleketlerine has olan bu artış hareketlerinden Türkiye’nin istisna edilemeyeceği de ortadadır. Türkiye nüfusunun da Süleyman devri tahrirlerinden Braudel’in zikrettiği rakamların ait olduğu senelere, yani “XVI. asrın sonlarına kadar hiç olmazsa %40 nisbetinde artmış olması kuvvetle muhtemeldir ki bu artış nisbeti kabul edildiğinde, kendisinin rakamları Brau-

del'in rakamlarına ziyadesiyle yaklaşmış olacaktır" (Barkan 1953: 16, 17). Gerçekten de sonradan yapılan sancak/kaza eksenli çalışmaların hemen tamamında görüldüğü üzere, XVI. asrın başı ile sonu arasında tüm Osmanlı dünyasında genel bir nüfus artışı meydana gelmiştir.

Diğer taraftan Barkan, tahrir defterlerine dayalı araştırmaların "köyün Türkiye dâhilinde işgal ettiği hususî mevkiin ehemmiyetini" anlamamız için şart olduğunu; bu defterlerin "hakiki bir köycülük siyaseti ve onun esasını teşkil eden bir iç kolonizasyon ve toprak tevzii meseleleri için fevkalade ehemmiyetli" (1941: 21-22) bulunduğunu vurgulayarak dönemin siyasi düşünce akımlarına gönderme yapmaktan da çekinmez. Barkan'ın bu yazıları kalem aldığı dönemlerde Türkiye'deki siyasi ve fikri akımlar arasında "Anadoluculuk", "Köycülük" gibi kavramların geniş bir tartışma zemini bulunduğunu hatırlatmak gerekir (Ülken 1996: 470-480). Hâlbuki Osmanlı, köy hayatının nizamını ve köylünün refahının tüm topluma sirayet edecek bir düzen ve refah olduğunun bilinciyle, bundan tam dört yüz sene evvel tanzim edilmiş defterlerde köy ekonomisini ve idare sistemini etraflı bir şekilde kayıt ve tesbit etmiş bulunmaktadır (Barkan 1941: 21-22).

Defterlerdeki verilerin güvenilirliği konusunda ise Barkan, savaş bölgelerinde yaşanan tahribat sebebiyle bu bölgelerde yapılan sayımlara dair kayıtlarda sorun bulunabileceğine dikkat çekmektedir. Diğer taraftan bazı defterlerin de bir önceki sayımın verilerini aynen tekrar eden rakamları içermesi güvenilirlik sorununu arttırmaktadır. Bu bağlamda M. Öz ve Ergenç'in eleştirilerini dikkate almak gerekmektedir (Öz 2000 19-34, Ergenç 2006: 105-107). Tahrir işleminin alana gerçekten gidilerek yapıp yapılmadığının sorgulanması verilerin güvenilirliği açısından önemlidir. Alana gidilerek yapıldığı sabit olan sayımlarda dahi çok sayıda sayım dışı veya eksik-fazla sayım ve yazım durumları bulunabilir. Bu türden sorunlar tüm kayıtları için geçerlidir ve tarih metodolojisinin iç ve dış tenkit uygulamaları ve karşılaştırma yönetmeleri sayesinde nispeten çözümlenebilir. Buna ilaveten "defterlerin birçoğu bu tür yekunları ihtiva etmediğinden, bazen etse bile yanlışlıkların bulunma ihtimalinden dolayı çok defa köy ve kasabalardaki nüfusu birer birer saymak ve köy, kasaba ve liva yekunlarını bizzat toplamak mecburiyeti" vardır (Barkan 1953: 13). Özellikle yekunlarda hesaplama ya da yazım hatalarının bulunabileceği hatırdan çıkartılmamalıdır.

Yukarıdaki ve benzeri sorunlara Barkan sonrası yapılan tahrir defteri eksenli çalışmaların tamamında değinilmiştir.² Diğer taraftan tahrir defterlerine dayalı çalışmaların artması ve bazen yeknesak hale gelmesi; bazı defterlerin tıpkıbasım halinde yayımlanması, bu yayınlarda görülen artı ve

eksi yönler, değerlendirme, harita ve indeks koyma bakımından olumlu veya olumsuz yaklaşımları görmek mümkündür.

b. Kaynaklardaki Sorunlar

Öncelikle, Osmanlı nüfus tarihi için kullanılan en önemli kaynak serisi olan tahrir defterlerinin, tumar sistemi ve vergi potansiyelinin tespiti için geç Ortaçağ ve Yeniçağ başlarında ve o günkü şartlar içinde teşkil edildiğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu defterler, verdikleri istatistikî bilginin denetlenmesi ve verilerin ispatı konusunda sundukları zorluklara karşın Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını anlamak bakımından hayati öneme sahiptir (Heywood 1988: 315-317). Ancak, farklı dönemlerde yapılan tahrirlerdeki kayıt yönteminin değişmesi, icmal-mufassal ayrımı, farklı bölgelerde izlenen değişik kayıt usulleri, hane, nefer, yekun, mücerred ve mesleklerin yazılıp yazılmaması durumu, vb. türden sistem ve kayıt farklılıkları, defterleri inceleyenlerin çözmesi gereken sorunlardır (Çiçek 1995: 95). Her şeyden önce defterlerin vergi ile alakalı olması ve vergiye tabi olan ya da olmayan hane reisini (hane/nefer) esas alması, toplam nüfusun tespitinde ciddi zorluklar yaratmaktadır. Diğer taraftan, manası pekiyi tayin edilemeyen ve zamanla ve yerine göre anlamı ve ihtiva ettiği nüfus sayısı çok değişmiş olan “hane” terimi de sorun yaratır (Göyünç 1979: 332, 1997: 552). Tahrir defterleri ve sonraki dönemler için de cizye ve avarız defterlerinde temel vergi birimi “hane”dir ve dolayısıyla defterlerde yer alan *hane*, *mücerred* ve *nefer* konusu, üzerinde hemen herkesin durduğu bir sorundur (Çiçek 1995: 95-96, Gökçe 2000: 89). Tahrir defterlerine dayalı çalışmalarda hemen büyük ekseriyetinde *hane* sayısı için önerilen katsayı 5, *nefer* içinse 3'tür. Nefer katsayısı olarak 3 rakamının kabul edilmesinde sanayi öncesi toplum ve aile yapısının temel özellikleri dikkate alınarak yapılan değerlendirmeler esas olmuştur. Bu konuyu dile getiren Bruce McGowan (1969: 157-158) Orta Tuna bölgesine ait defterler üzerine yaptığı çalışmada 3 katsayısını kullanmıştır. Az sayıdaki araştırmacı ise hane için 4.5 katsayısını tercih etmiştir (Cook 1972: 85, 90, 98, Gökçe 2000: 89). Barkan kendi tablolarını hazırlarken ifade ettiği gibi, umumi nüfusu hesaplamak için kabul ettiği “5” rakamı, “ilmi usullerle bulunmuş bir rakam değildir” (Barkan 1941: 12). Bu rakamın her bölgeye, içtimai zümreye ve ailenin meşguliyet tarzına göre değişik olacağı tabiidir. Toplam haneden hareketle toplam mahalle, köy veya kent nüfusunun hesaplanmasında kullanılacak katsayıda tereddütler devam etmektedir. Diğer taraftan bu sayıya defterde *mücerred* kaydolunanların dahil edilip edilmeyeceği de tartışmalıdır. Barkan tarafından önerilip kullanılan ve sonraki tahrir eksensli çalışmalarda genel bir kuralmış gibi kabul edilip uygulanan 5 katsayısı, son çalışmalarda ortaya konulan sağlam tespitlere istinaden revize edilme-

lidir. Zira özellikle şeriye sicilleri ve tereke defterlerine dayalı son çalışmalarda, hanedeki çocuk sayısının tespitinde önemli veriler elde edilmiştir. Buna göre kırsal kesimde, ölen hane reisinin geride bıraktığı çocuk sayısı ortalama 2 ila 2.7 olarak ortaya çıkmaktadır (Göyünç 1997: 553, Özdeğer 1988: 58-559, David 1998: 67-68, Taş 2006: 224-225).³ Bu verilere göre, sanayi öncesi toplumlarda, özelde de Osmanlı toplumunda, ilgili defterlerde yer aldığı şekliyle *hanedeki* fert sayısının ortalama 4 olduğu fikri daha somut verilerle ortaya konmaktadır (Özdeğer 1988: 59, Establet-Pascual 1994: 53, Öztürk 1995: 114). Benzer bir durum tahrir defterlerinde yer alan “nefer” konusunda da görülür. *Haneden* hareketle nüfus elde etmek için 4 katsayısı kullanılmak gerekirken “nefer” söz konusu olduğunda katsayı 3’e düşer (Göyünç 1997: 553, Öz 1999: 63, Gökçe 2000: 89). Şurası muhakkak ki ekonomik vaziyetle ailedeki fert sayısı arasında doğru bir orantı vardır. Zenginleşme ve hayat şartlarının iyileşmesine paralel olarak ailedeki çocuk sayısı da artmaktadır (Establet-Pascual 1994: 55).

Nüfusun XVII. yüzyılın ortalarından itibaren izlediği seyri takip etmek açısından 1990’lı yıllardan itibaren yapılan avarız ve cizye defterlerine dayalı araştırmalar dikkat çekmektedir. Avarız defterlerinin kullanımı yeni olmakla beraber nüfus kaynağı olarak kullanılmasını ilk gündeme getiren yine Barkan’dır (1979: 13-18). Daha sonraki yıllarda başka araştırmacılar Cizye ve Avarız defterlerindeki nüfus verilerini kullanarak araştırmalar gerçekleştirmişlerdir (örn. Emecen 1982: 159-170, Ünal 1986, Gerber 1988, Todarov 1992, Öztürk 1997, Gökçe 2000, Özel 2000, Öz 2008).⁴ Hane konusundaki katsayı sorunu, söz konusu Avarız defteri eksensiz çalışmalarda da devam etmektedir, üstelik daha karmaşık bir hale gelerek (Özel 2000: 39-40). Tahrir defterlerinde yer alan “hane”, ihtiva ettiği fert sayısı tartışmalarına rağmen en azından “gerçek” haneye yani aileye tekabül etmektedir (Göyünç 1997: 552). Oysa XVII. yüzyıldan itibaren Avarız defterlerinde yer alan “hane” ise tamamen itibari bir vergi kümesine tekabül etmekte ve bölgeye hatta aynı bölge içindeki nahiyelere göre değişen bir vergi ünitesi anlamına gelmekteydi. Avarız hanesinin kaç gerçek haneye tekabül ettiği sorusu tartışmaya açık olarak dururken, buradan hareketle XVII. yüzyıla ait bu defterlerden hareketle nüfus hesaplaması yapmaksızın neredeyse imkânsız hale gelmektedir (Özel 2000: 45). Avarız defterlerinden sadece “mufassal” olanlarının ihtiva ettiği detaylı verilerden hareketle bir avarız hanesinin kaç gerçek haneye karşılık geldiği dolaylı olarak hesaplanabilmekte; buradan hareketle de köy, nahiyeye ve sancak nüfus hesapları yapılabilmektedir (Özel 2000: 45,46, Öz 2008). Cizye Defterlerinden hareketle yapılan çalışmalarda da bir takım yanlışlıklar vardır. Mesela cizye ödeyenleri hane reisi saymak ve buradan yola çıkarak her haneyi 4 ya da 5’le çarpmak gibi (Mantran 1990: 45).

Genel tanımıyla cizye vergisi hasta, sakat, işsiz ve din adamı olmayan 14-75 arası tüm gayrimüslimlerden alınan bir vergidir (Nedkoff 1944: 606). Daha- sı buluş yaşı konusu tartışmalıdır ve 12 hatta 10 yaşına kadar geri çekildiği sıkça görülen bir durumdur (Yörük 2007: 152-153). Aynı şekilde cizye mükellefiyetinin 80 ve üzeri yaşlara kadar çıktığı da görülür.⁵ O halde cizye mükellefini hane reisi olarak kabul etmek ve toplam nüfusu elde etmek için 4 veya 5'le çarpmak hiç doğru değildir, özellikle de 1691 cizye reformundan sonra (İnalçık 1993: 46). Bu tarihten sonra cizye mükellefiyeti neredeyse tüm erkek nüfusa teşmil edildiğinden toplam nüfusu elde etmeye yönelik katsayı 2 veya en fazla 2.5 olmalıdır.

2. Osmanlı Nüfus Tarihinin Ana Sorunları ve Barkan Sonrası Bulgular

Türkiye'de nüfus tarihine yönelik çalışmaların Barkan'la başladığını ve 1960'lı yıllardan itibaren de özellikle sancak eksenli çalışmalarla birlikte yeni bir döneme girdiğini ifade etmiştik. Bununla paralel olarak gelişen kent tarihi çalışmalarında da nüfus konusunun ön plana çıktığı görülür. Tahrir defterlerine dayalı çalışmaların sayısında, özellikle İsmet Miroğlu (1990) ve Nejat Göyünç'ün (1991) eserlerinin yayımlanmasından sonra 80'li yıllarda önemli bir artış meydana gelmiştir. Başta Anadolu sancakları olmak üzere, Osmanlı egemenliği kurulan ve tumar sistemi sebebiyle nüfus ve arazi sayımlarının yapıldığı çok sayıda sancak ya da kaza, çoğu doktora tezi niteliğinde olan onlarca çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar sancak ya da kaza düzeyinde sadece XVI. yüzyılı içerirler. Bu durum bir sancak ya da kazanın belirli bir dönemi hakkından bir tablo sunuyor olmakla beraber sonraki dönemleri de içeren çalışma sayısı fazla değildir (Gökçe 2000). Bu sebeple de nüfustaki sürekliliği ya da değişimi takip etmek XVI. yüzyıl sonrası için çoğu kez mümkün olmaz. Daha önemlisi başka bir sancak ya da kazanın aynı yüzyılını konu alan diğer çalışmalarla karşılaştırmalar da pek görülmez. Bölgesel düzeyde de olsa nüfusun komşu sancak ya da kazalarla birlikte ele alınması gerektiği göz ardı edilir. Bu genel tablonun istisnaları yok değildir ama onlar da sadece belli açılardan bazı karşılaştırmalara yer verirler. Bunlardan ilki fakat daha çok XVI. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan "kentleşme" olgusuna yönelik olmak üzere L. Erder ve S. Faroqhi'nin ortak çalışmasıdır (1980: 265-303). Çalışmada XVI. yüzyılda Anadolu kentleri demografik açıdan karşılaştırılmış ve yüzyıl sonlarına doğru kentlerin ulaştığı nüfus miktarları, nüfustaki genel hareketlenmeler, şehirleşme eğilim ve oranları başarılı bir şekilde ele alınmıştır. Anadolu kentlerinin detaylı nüfus dökümleri tablolarla izah edilmiş ve tam da Barkan'ın önerdiği gibi haritalar üzerinde gösterilmiştir. Faroqhi'nin diğer önemli çalışmasında ise nüfus-kentleşme ilişkisine yönelik doğrudan somut tespitler vardır (2000: 14-23). 1520'lerin kent ağı, 1580'lerinkiyle karşılaştırıldığında ilk göze çarpan farklılık, kentlerin

büyüklüğüdür. 1520'lerde yalnızca Bursa ve Ankara'nın vergi mükellefi sayısı 3000'in üzerindeyken yüzyılın sonlarına doğru bu düzeye ulaşmış toplam kent sayısı 8'e çıkmıştır. 1.000-2999 vergi mükellefi barındıran orta büyüklükteki kent sayısında da aynı derecede belirgin bir artış vardır (Faroqhi 2000: 16). Ancak benzer türden karşılaştırmalı kent ve kırsal nüfus çalışmaları, problem odaklı ve karşılaştırmalı olarak devam etmemiş daha çok "defter eksenli" sancak çalışmalarına evrilmiştir. Sonuç olarak da neredeyse tüm Anadolu sancakları çalışılmasına rağmen bu çalışmaların sonuçlarını birleştirmeye yönelik bir çabadan söz etmek şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Oysa mevcut yayın ve araştırma sonuçlarına dayalı olarak genel bir nüfus tablosunu, en azından Anadolu için ortaya koymak mümkündür (Behar 2003).⁶

Sancak/kaza eksenli çalışmalarda nüfusun köy, kasaba, kent, konar-göçer, yerleşik, konar-göçer etnik ve dini dağılımı; yerleşim birimi, kent, kasaba, köy ve mahalle başına düşen hane ve kişi sayısı genelde defterlerin ait olduğu dönemlere göre karşılaştırılır ve sayımlar arasında meydana gelen değişim yerel bazda ele alınır. Ama bölgeler arası karşılaştırma ve tahrirler sonrası dönem için herhangi bir teşebbüs bulunulmaz. Nüfusun dini, meslek ve cinsiyete göre dağılımı konusu ve ihtidalar hemen her çalışmada görülür. Ancak tahrir defterlerinin ait olduğu dönem sonrası için yine bir boşluk vardır.

Diğer taraftan, nüfus için hazırlanan tabloların verimliliği ya da karmaşıklığı ayrı bir sorun teşkil eder. Tablolarda nüfusun zaman içindeki değişimi vermek yerine bölge içindeki farklı idari birimler arası karşılaştırmalara, üstelik coğrafi farklılıklar, kentle olan bağlantı ya da yerleşim özelliklerinin bu konudaki etkileri dikkate alınmadan sıralanır. Dolayısı ile bazı tabloların amacının ne olduğu ve bu bilgilerin ne işe yarayacağı sorusuna cevap bulmak zorlaşır. Nüfusun haritalar üzerinde gösterilmesi ise teknik bilgi gerektiren ve yardıma ihtiyaç duyulan bir uğraştır. Bu sebeple çoğu çalışmada bu türden bir harita bulmak mümkün olmaz. Harita üzerinde yerleşim birimlerinin dağılımını veren çalışmalarda ise yüzölçümü verileri eksiktir ya da yoktur. Bu sebeple de km² başına düşen nüfus hesaplaması hemen hemen hiç yapılmamaktadır. Oysa böyle bir tespit, verilerin ve yapılan yorumların anlamı, karşılaştırılabilirliği ve güncellik değeriyle doğrudan alakalıdır. Nüfusun artış ya da azalışı coğrafya üzerinde olduğuna göre bu coğrafyanın ölçülmesi ve nüfustaki verilerin yoğunluk tespitiyle anlamlı hale getirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda XVI. yüzyıla ait kaza merkezini nüfus ve iskân ekseninde ele alan sancak çalışmalarından en dikkat çeken, O. Gümüşçü tarafından yapılmıştır (2001). Osmanlı hakimiyetine geçiş sırasında ve hemen sonrasında yavaş bir gelişim seyri gösteren Larende (Karaman), 1530'lu yıllardan sonra hızla de-

ğişmeye başlamıştır ki bu durum Faroqhi'nin diğer Anadolu kentleri için yaptığı tespitle de uyumludur. Larende şehir nüfusunun irdelenmesine, diğer Anadolu şehirleriyle birlikte yıllık nüfus artışının nefer veya hane bazında karşılaştırıldığı bir tabloyla devam eden Gümüşçü'nün tespitlerine göre, XVI. yüzyılda 36 Anadolu şehrinde yıllık nüfus artış değişimi, binde -1.8 ila binde +29.9 arasındadır (2001: 151-152).⁷ Ortalama artış ise binde 12.6, yani yüzde 1.26 civarındadır. Bu seviyedeki yıllık artıştan yüzyılın sonlarına doğru nüfusun hemen her tarafta en az ikiye/üç katlandığı sonucunu çıkartmak mümkündür. Larende şehir nüfusunun da 1530'lara kadar durağan bir seyir izlediği, hatta bazen gerilediği gözlenirken, bu tarihten sonra % 1.27, 1.28'lik bir yıllık artış yakaladığı tespit edilir. Köylerde ise bu artış, daha net bir seyir gösterir (2001: 153-154). Bu türden hesaplamalarda verilerin homojen olup olmadığı her zaman sorun yaratmıştır. Bu sebeple Gümüşçü, aynı tür verileri kullanarak, mesela hepsinde de nefer sayısını baz aldığı için risk payını en aza indirmiştir denebilir. Gümüşçü (2001: 150), yıllık nüfus artış hızı hesaplamasında tahrir araştırmacılarının pek kullanmadığı yöntemi kullanır (Kocaman 2011)⁸ ve XVI. yüzyıldaki yıllık artış hızını Türkiye'nin XX. yüzyıl verileriyle karşılaştırır. Nüfusun Larende mahallelerine dağılımı ise bir dizi harita üzerine yapılan yerleştirmelerle detaylı olarak gösterilir (2001: 158-166). Nüfusun kır-kent oranları, meslekî, dinî/sosyal/idarî statülere göre dağılımı da yüzyıl boyunca geçirdiği değişimlerle birlikte verilir (Gümüşçü 2001: 200-201). Gümüşçü'nün yaklaşımı, yöntemi ve ortaya koyduğu içerik XVI. yüzyıl sancak çalışmalarına iskân ve nüfus ekseninde örnek sayılabilecek bir niteliğe sahiptir. Buna rağmen Gümüşçü, çalışmasında nüfus yoğunluğu konusuna değinmez. Oysa sınırları nispeten belirli coğrafi alanlarda, kır ve kent eksenine göre nüfus yoğunluğunu, yani km² başına düşen nüfusu tesbit etmek ve devamlı, artma ya da azalma ile birlikte yoğunluk değişiminden bahsetmek gerekirdi. Bu türden bir yoğunluk hesaplaması belki ilk defa XVI. yüzyılın son çeyreği için Bursa bölgesi üzerine yapılmıştır (Geyer vd. 2003: 411-431). 1573-1574 yıllarında Bursa bölgesinde yüz ölçümleri tespit edilebilen 9 kaza ünitesinde, ortalama kırsal nüfus yoğunluğu km² başına 20 kişidir. En seyrek nüfusa sahip kaza, km² başına düşen 5 kişiyle Domaniç; en yoğun kaza ise 16 kişi ile Yenişehir'dir. Bursa şehrinin de dahil olduğu merkez kazada ise, şehir nüfusunun dolayısıyla ortalama km² başına düşen insan sayısı 71'dir (Geyer vd. 2003: 416-417). Bu tespitlere göre yüksek ve dağlık bölgelerde nüfus doğal olarak daha seyrek, tarıma daha elverişli ovalarda ve şehir merkezlerine yakın bölgelerde ise daha sıktır. Ancak bu durum yaylak kışlak bölgelerinde konar-göçer hareketlerinden dolayı mevsimsel bir yoğunluk değişimi yaşandığını veya bazı köylerin (müsellem ve yaya köyleri) sayım dışı kalma ihtimalini göz ardı etmemizi gerektirmez.

Sancak ya da kaza bazında defter verilerine göre nüfus hesaplaması yapılırken ayrılan ya da eklenen veya bazen yeri değişen kazaların sınırlarının belirlenmesi gerekir. Böylece bölgesel bazdaki nüfus artışı ya da azalışı ile konar-göçerlerin yerleşikliğe geçiş süreçlerini takip etmek mümkün olabilir. Kısaca verilerin bugünkü değerlerle karşılaştırılabilir halde olması gerekir. Bu da coğrafi ve nüfus değerlendirmelerinin ölçülebilir ve karşılaştırılabilir hale getirilmesi ile mümkündür.

Nüfus konusunda dikkate alınması gereken bir diğer husus da devamlılıktır. Belirli bir dönemde var olan nüfusun alt birimi olan ailelerin devamlılığını ya da kesintiyi tespit etmek mümkün müdür? Bu soruya anlamlı cevaplar bulmak için hane reisi isimleri ve baba adlarından yola çıkarak, mümkün olduğu takdirde, defter serilerini köy köy takip etmek gerekir. Bu zahmetli ve yorucu işin sonunda ailelerde devamlılık konusu irdelenebilir (David 1998). Ortalama ömür, ortalama doğum oranları ve ölüm yaşı ortalaması gibi hususlar ile salgın hastalık, kıtlık, savaş ve sosyal kargaşaların nüfusa etkilerini tahrir defterlerine bakarak tespit etmek mümkün değildir. Bunun için başka verilere ihtiyaç vardır.

Nüfusun yatay ve dikey manada hareketliliği ise bölgesel çalışmalarda kısmen dile getirilen bir husustur. Yatay hareketlilik konusu doğrudan idari, ekonomik, savaş, kıtlık ya da sürgün gibi başka koşullara bağlıdır. Köyler arası hareket ise zannedildiğinden daha yoğundur. Defterlerde geçen “harîç raiyyet” “münhal” “yörük” “perakende” “biruni” “sürgün” ve bazen de “mezra” ifadeleri; ayrıca şeriye sicillerinde ortaya çıkan çok sayıda (yerini terk eden reayadan dolayı) sipahi-reaya çekişmesine dair veriler, nüfusun bir yerde sabit kalmadığını, farklı sebeplere bağlı olarak yer değiştirdiğini göstermektedir. Ancak bu hareketliliğin döneme, coğrafyaya ve idari yapılanmaya göre farklı şekil ve oranlarda gerçekleştiği muhakkaktır. Özellikle konar-göçer taifenin hareketleri tahrir defterlerine en çok yansıyan husustur (Emecen 1989, Koç 1989, Öz 1999). Şehirlerin kabul ettiği göçmen nüfus hakkında defterlerde yer alan bazı kayıtlar aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Mesela Sivas şehrinin 15–16. yüzyıllar içinde (1454-1572 yılları arası) aldığı göçmen nüfus içerisinde Müslümanların oranı % 27,74, gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 72,26'dır (Sönmez 2007: 128-133).⁹

Nüfusun dikey hareketi ise daha farklı biçimlerde gerçekleşir ve sayıca ölçülmesi daha zordur. Bu türden bir hareketliliğin Osmanlı belgelerindeki karşılıklarını bulmaksa hiç zor değildir. Doğrudan belgelerin diliyle ifade etmek gerekirse, “beratlı olmak” “askerî olmak”, “raiyyet silkinden halas olmak”, “raiyyet oğlu raiyyet” olmak, “şehirlü olmak”, “çift bozmak”, “defterde adı olmak”, “avarızdan ve rüsumdan ve cümle tekalifden muaf olmak”,

“kapu halkından olmak” vb. türünden ifadeleri dikey hareketlilik kavramıyla alakalandırmak mümkündür. Osmanlı toplumunun vergiye tabi olanlarla (reaya ve şehirli) şu ya da bu sebeple deruhte ettiği askeri, idari, kazai ya da sosyal görevler sayesinde bir takım vergiden muaf olanlar (askeri) şeklinde iki ana sınıfa ayrıldığı bilinmektedir (Sahillioğlu 1992, Öz 2007). Bu sınıflardan en geniş tabanlısı ve en fazla bir üst katmana çıkma isteği gösteren sınıf reaya (köylü) sınıfıdır. XVI. yüzyılda nüfusun neredeyse yüzde 80'i bu katmana mensuptur. Hemen hemen tüm sancaklara ait verilere bakıldığında, nüfusun yaklaşık yüzde on kadarının şehirlerde oturduğu ve bir o kadarının da ifa ettikleri görev ve hizmetler mukabilinde vergiden muaf olan “askeri” sınıfı oluşturduğu anlaşılmaktadır (Gökçe 2000: 310-311). Bu sebeple, toplumsal hareketliliğin dikey boyutu daha çok reaya arasında görülür. Askeri sınıfa dahil olmak önemli avantajlar sağladığı için reayadan çok sayıda kimsenin “askeri” olmak için istekli olduğu ve bu yönde teşebbüsler ortaya koyduğu kayıtlara yansımıştır (Koç 1989: 96)¹⁰. Reaya için geçişkenliğin ve statü değiştirmenin en açık yolu, XV. yüzyıl sonlarına kadarki bir dönemde, savaşa katılarak sipahi olmak veya medresede okuyarak ilmiye sınıfına dahil olmak şeklinde tebarüz etmektedir (*3 Nolu Mühimme* 1993: 247).¹¹ Bu kapılardan sipahiliğe geçiş, tımar sisteminin oturması ve kurumun kendi içinden (sipahizadelerden) asker temininde kendine yeter hale gelmesi sebebiyle reaya, statü değişiminin öteki kapısını zorlamaya başlamış ve XVI. yüzyılın ortalarından itibaren medrese önlerinde genç nüfus yığılmaya başlamıştır (Koç 2005: 231-245).¹² Bu da başka sorunlara yol açmış ve XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, artan dinamik genç nüfustan en azından bir kısmının statü değiştirme talebi, toplumsal gerilime yol açmış ve patlama noktasına gelmiştir. Celali isyanlarının, köylerdeki genç nüfustan en azından yerinde kalmak istemeyen ve dinamik bir yapı arz eden bir kısım genç nüfusun medrese önünde yığılmaya başlamasıyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Toplumda sosyal statü değişim kanallarından birisinin tıkanması, değişim taleplerinin mevcut diğer kanallar üzerinde baskı oluşturmasına sebep olur. Bu da toplumsal gerilim yaratır ve isyan, eşkıyalık, göç vb. şeklinde dışa yansır (Koç 2005: 239). Bu taleplere ve statü değiştirmeye yönelik zorlamaların bir diğer yansıması da çiftini bozan reayanın önemli bir kısmının yerini yurdunu terk ederek yeniden konar-göçerliğe dönmesi, bir kısmının da kentlere doğru kayması şeklinde belirir. Diğer taraftan statü değiştirmeye yönelik olarak kullanılan geçiş kanallarından biri de bazı bölgelerde yaşanan “seyyidleşme” sürecidir (Kılıç 2005: 67-69). Tüm bu değişim taleplerinin en yoğun kitlesi reaya sınıfıdır ve talebin temelinde de bu sınıfın tevarüs ettiği toplumsal ve tarihi arka plan ile ekonomik faktörler yatar. İstanbul yönetiminin gittikçe devşirme kökenlilerin eline geçiyor görüntüsünün yarattığı

olumsuz hava, yerel tımarlılar ya da Türkmen boy beylerinin Osmanlı merkezi sisteminin yerleşmesi sürecinde kaybettikleri statüleri geri alma çabaları, sıradan köylülerin toprak meşguliyetinde ekonomik sebeplerle ortaya çıkan kötüleşme gibi faktörler değişim taleplerinin arka planını oluşturur. Bunun nüfusa yansımaları ise kitleler halinde köylerin terk edilmesi, toplumsal kargaşa ve bölgeler arası hareketlilik olmuştur (Özel 2004: 183-205).

Kırsal nüfusun tabii olduğu hukuki statülere göre dağılım (dirlik, vakıf ya da hizmet karşılığı muafiyet durumları) ile kentli nüfusun mesleklere göre dağılımı ve meşguliyet alanına göre tasnifi de kent eksenli çalışmaların en önemli alanlarından. Bu türden tasnifler, nüfusun idari taksimat ve vergi bağımsızlıklarına göre dağılımının anlaşılması bakımından zaruridir. Ancak yine sadece XVI. yüzyıl ile sınırlı kalan bu çalışmalarda sonraki dönemlerde meydana gelen idari ve hukuki değişimlerin takibi yapılmadığından, bunun nüfusla bağlantısı ya da nüfusa yansıma ve etkileri konusunda sessiz kalınır. Aynı hususun yani idari ve coğrafi taksimatın bir başka sorunu da konar-göçerlerin yerleşikliğe geçiş süreçleri ve devletin konuya yaklaşımıdır. Defterlerdeki adıyla “yörük”, “Türkmen”, “kabile” ve “cemaat” tanımlarıyla zikredilen bu konar-göçer kitlelerin kendiliğinden veya teşvik ya da tedbir ile belli bölgelere yerleştirilme süreçleri tüm Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir (Orhonlu 1987; Halaçoğlu 1997). Dönem ya da coğrafyaya göre yoğunlaşan ya da seyreden bu sürecin tüm etaplarını takip etmek de şimdilik mümkün değildir. Son zamanlarda Rumeli'ye yapılan sürgünler ile Anadolu'da yapılan iskan faaliyetleri hakkında kısmi ölçüde çalışmalar yapılmıştır. Ancak meselenin bütününe dair yeni çalışmalara ihtiyaç devam etmektedir. Konuyla alakalı son bir çalışmada konar-göçerlerin köylere yerleşme süreçleri ve bunların kabile-cemaat dokusu hakkında tahrir defterlerindeki verilerin toplu bir tasnifi verilmiştir ama dönem yine XVI. yüzyıl ile sınırlıdır (Halaçoğlu 2009).

Son olarak, imparatorluğun Avrupa ve Asya yakasının toplam nüfus tabloları, bunların haritalar üzerinde gösterilmesi, sınırları nispeten belirli coğrafi ve idari bölgelerde toplam nüfus hesaplamaları ve bu nüfusun zaman içindeki değişimlerinin karşılaştırmalı olarak verilmesi henüz gerçekleştirilmiş değildir. Kent eksenli çalışmalarda dahi çok sayıda kentin Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar toplam nüfus evrelerini takip etmeye imkân veren çalışmalar ortaya konmuş değildir. Bunun için yeni bir yaklaşım ve yöntem takip etmek ve kentleri kronolojik sınırların dışında ele almak; kenti Bizans, Selçuklu ve Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde bir bütün olarak ele almak gerekir.

Sonuç

Barkan, Türkiye'de nüfus tarihinin önemini kavrayan ve buna bağlı olarak hem nüfus tarihinin kaynaklarını tanıtan hem de bu verileri kullanarak nesnel ve yeni tarihsel bilgiler üreten ilk tarihçidir. Önemi de buradan gelir. Bu bağlamda İmparatorluğun en azından eldeki kaynaklara dayalı olarak XVI. yüzyıl başlarındaki tahmini toplam nüfusunu hesaplamak suretiyle oldukça önemli veriler sağladığı gibi Türk tarihçiliğinin uluslararası alana taşınmasında da mühim bir rol oynamıştır. Bugün halen Barkan tarafından ortaya konulan ona ait bu rakamlar esas alınmaktadır. Tahrir defterlerine dayalı ne türden bir çalışma yapılırsa yapılsın kendisine atıfta bulunmak kaçınılmazdır. Diğer taraftan bu kadar külliyatlı defterleri incelerken detayları önemsemekten geri durmamıştır. Büyük resmi görmek isterken bu resimdeki detayları “her bir detaydaki genele ait olanları” tespit ve tasnif edip yorumlamakta mahirdir. Nüfusun idari ve dini dağılımını genel hatlarıyla verirken, detayda tüm nüfus verilerinin kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Büyük resmin diğer büyük resimlerle karşılaştırmasını yaparak bulguların anlamlı hale gelmesini hedeflemiştir. Barkan bu büyük resmi görmeyi hedeflerken teknik bir takım detaylarla yeterince meşgul olmaya zaman bulamamıştır. Bu sebeple de bazen, tıpkı “hane” sayısında olduğu gibi genel kabullerle yola devam etmiş, bunu da doğrudan kendisi ifade etmekten çekinmemiştir. Aynı şekilde nüfus hesaplamalarında da bazen aceleci davrandığı görülür. Ancak bu durum onun ortaya koyduğu verileri ve bunlara dayalı yorumları sarsacak ya da değiştirecek nitelikte değildir.

Barkan'dan sonra özellikle 60'lı yıllarda başlayan ve 80'li yıllarda zirveye ulaşan tahrir defterlerine dayalı çalışmalar ise Barkan'ın ortaya koyduğu parametrelerde devam etmiştir. Defteroloji de denen bu alan, hızını yavaşlatmış olsa da ortaya çıkan yeni defterler, teknik araçlar ve çalışma yöntemleri ile farklı sorgulama teknikleri sayesinde hâlâ merak uyandırmaya devam etmekte; yeni çalışmaların yapılmasına imkan vermektedir. Bu bağlamda hem tahrir hem de avarız ve cizye defterlerinin neşrinde önemli mesafeler kat edilmiştir. Bu defterler ile defterlerin ihtiva ettiği verilerin incelenmesi ekseninde çalışmaların devam edeceği aşikârdır. Bu çerçevede özellikle muhasebe icmal defterlerine ve başka verilere dayalı olarak XVI. yüzyılın başlarındaki tüm Osmanlı nüfusunu yeniden, ama bu kez haritalar ve grafikler yardımıyla ortaya koymak gerekmektedir. Osmanlı nüfusu için tüm bölgeleri kapsayan, büyük resme yönelik böyle bir çalışma “Milat” olarak düşünülmeli ve yapılmalıdır. Belki de ancak o zaman Barkan'ın hayallerinden birisi gerçekleşmiş olacaktır. Kaynakların elverdiği ölçüde, genel nüfusun bölgelere göre dağılımını ve zaman içindeki değişimini takip etmek amacıyla karşılaştırmalı çalışmalara; toplam üretim, toplam vergilendirme ve fiyat analizlerinin anlam-

landırılması için toplam nüfus, göç, iskân konularında yeni verilere; nüfusun artış ve azalış seyri ve dönemleri hakkında, teknik imkanları da kullanan daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Bununla birlikte dönemlere ait bazı sorunlara da cevap bulunmuş gözükmektedir. Mesela hane sayısı ve XVI. yüzyıl Anadolu kentlerinde nüfusun ortalama yıllık artış hızı gibi konular nispeten bırakılığa kavuşmuştur. Diğer taraftan nüfusun kabile, cemaat ve aşiret bağlantıları ile bu bağlantıların yerleşme düzenine yansımaları kısmen ortaya konmuş gözükmektedir. Ayrıca 1575'lerdeki km² başına düşen ortalama nüfus yoğunluğunu, Bursa ölçeğinde de olsa kırsal kesim ve şehir için bilebilmekteyiz. Tüm olumlu gelişmelere ve nüfus tarihi kaynaklarına erişim ve teknik imkânlar bakımından daha iyi koşullarda olmamıza rağmen bu imkanlardan yeterince yararlandığı ve bilgilerimizin arzu edilen seviyede olduğu söylenemez. Kurulacak yeni ekiplerle istenen, özlenen ve Türk tarihçiliği için çıkır açacak olan çalışmalara bir an evvel başlanması gerekir.

Açıklamalar

- ¹ Kent tarihi çalışmalarında bir takım sınıflamalar yapılırken, kentlerin limanlara yakınlığı, yol ağı üzerinde bulunup bulunmaması ya da idari önemlerinin yanı sıra büyüklük kriteri için nüfus faktörü ön planda tutulmuştur (Faroqi 2000: 377, tablo I).
- ² Tahrir defterleri kullanılarak yapılan çalışmalarda karşılaşılan sorunlar ve defterlerin kullanılma biçimi hakkında bk. Çiçek (1995: 93-111). M. Öz ise hane çarpanları konusunda yaptığı tartışmada defterlere dayalı olarak yapılan nüfus tahminlerinin oldukça farklı sonuçlar verdiğini, katsayının 5, 4.5 ve 3 olması durumlarında toplam nüfus sayısının oldukça farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Özellikle defterlerde nefer olarak verilen rakamlar için kullanılması gereken katsayının 3 olması gerektiğini belirtmiştir (2000: 20-23). Defterlerdeki nüfus verilerinin kullanımı konusunda ihtiyatlı olunması gerektiğine ve bu sebeple analizler yapılırken karşılaşılan sorunların çözümünde farklı yöntemler kullanılabilirliğine dair çalışmalar için ayrıca bk. Cook (1972); Erder (1975: 293-297), Emecen (1989), Öz (1999); Gümüşçü (2001), Özel (2004: 185-204), Özel (2006: 219-227). Hatta Lowry (2010: 25-26), tüm bu sorunlardan dolayı, tahrir defterlerine dayalı olarak her hangi bir nüfus tahmini yapmanın doğru olmayacağını ifade etmiştir.
- ³ Hane reisinin geride bıraktığı ortalama çocuk sayısının bölgelere, döneme, kırsal ve kentli nüfusa göre dağılımını son çalışmalarla artık daha net bilebilmekteyiz. (Özdeğer 1988: 58-559, Estabiet-Pascual 1994: 53-54, Taş 2006: 224-225, David 1998: 67-68).
- ⁴ "Cizye hane"leri ile hanedeki nüfus sayısı üzerine Gerber'in dikkat çekici tespitleri vardır. XVII. yüzyıl Bursa'sını ele alan Gerber konuya nüfusla başlar. Sorunun özünde doğal olarak *hane* terimi vardır. Kullanılan kaynak türü cizye ve avarız defterleridir. 1640: 41, 1670 ve 1696 yıllarına ait Bursa vergi defterlerini inceler. Gayrimüslim nüfus için tutulan cizye defterlerinde, cizyenin 14 yaş üzeri gayrimüslim erkeklerce ödendiği belirtilmektedir. Bu da nüfusun 1/3'üne tekabül eder ki bu durumda cizye defterindeki sayıları 3'le çarpmak gerekir. Filadar köyüne ait 1671 ve 1675 tarihli iki ayrı veri, normal hane ile cizye mükellefi nüfus arasındaki

- korelasyonu göstermeye yeter. Buna göre, 191 normal hane (X5) 955 kişi, 346 cizye mükellefi de (X3'le) 1038 kişi eder. Gerber, kentteki askerilerin ve kölelerin genel nüfus içerisindeki payını da hesaplamıştır. Diğer taraftan, 1675'lerden sonra kent ve kırsal nüfusta gözle görülür bir azalma vardır (Gerber 1988: 5-9).
- ⁵ Yörük (2007: 153) ve başkaları tarafından incelenen 1843 tarihli cizye defterlerinde mükelleflerin yaşları da kaydedilmiştir. Darende ve Bilecik'te cizye mükelleflerinin yaş aralığı 12-80 iken, Aksaray'da bu aralık 10-88 yaştır (2007: 152-153). Yörük, buradan hareketle Aksaray'daki cizye mükelleflerini yaş gruplarına göre tasnif etmiş ve ağırlıklı yaş gruplarını görme imkânını yakalamıştır.
- ⁶ Bu çalışmada XVI. yüzyıl ve sonrası belli başlı Anadolu kentlerine ait nüfus, birincil kaynaklar, araştırma verileri ve seyyahların raporlarına dayalı olarak tablolar halinde verilmiştir.
- ⁷ Gümüşçü'nün (2001: 151-152) listeye aldığı kentler şunlardır: Erzincan, Sivrihisar, Denizli, Merzifon, Afyon Kemah, Demirci, Trabzon, Tire, Tosya, Kütahya, Tokat, Eğridir, Amasya, Manisa, Isparta, Bursa, Uluborlu, Larende, Aksaray, Burdur, Ankara, Konya, Çorum, Harput, Kastamonu, Sivas, Mardin, Ereğli, Kayseri, Urfa, Beypazarı, Zile, Kırşehir, Eskişehir, Niksar.
- ⁸ Bu formül, $(P=Po.em)$ halihazırda Devlet İstatistik Enstitüsü'nce de kullanılan ve genelde nüfusun yıllık artış hızı hesaplamalarında uygulanan bir formüldür. Buna göre belirli bir tarihteki son sayım (tahrir vs.) ile ilk sayımın "e" tabanına göre logaritmaları farkının, aradan geçen yıl farkına bölünmesi işlemidir (Gümüşçü 2001: 150); yöntem hakkında daha detaylı bilgi ve formülden hareketle yapılması gereken işlemler ile örnekler için Kocaman 2011'e bakılabilir.
- ⁹ Şehrin 1454 yılında kayıtlı toplam nefer yekûnunda, 245 Müslim, 346 gayrimüslim varken iken bu sayı 1572 yılında 1304 Müslim, 2101 de gayrimüslim olarak tespit edilmiştir (Sönmez 2007: 128-130).
- ¹⁰ 1575-76 Tarihli "Bozok Livası Kanunnamesi"nde durum şöyle ifade olunmaktadır: "[V]ilayet-i mezbûrede olan tâifenin bazısı sipahilik ve sipahizadelik davasıyla, kendülerin raiyyet silkinden halas için birer berat ibraz idüb" (Koç 1989: 96).
- ¹¹ Aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren öğrenci olma isteğiyle medrese önlerine gelip, fakat kapasite darlığı yüzünden içeri alınmayan suhteler sorun çıkarmaya başlamışlar ve şikayete mucip olmuşlardır. (3 Numaralı Mühimme Defteri: 247).
- ¹² Osmanlı klasik döneminde görülen toplumsal hareketlilik, alt grupların statü değiştirme talepleri ve toplumsal katmanlar arası geçiş yolları ile bunlarının nasıl tıkandığı konusunda çalışmalar yapılmıştır (Koç 2005: 231-245).

Kaynaklar

- 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon (1993). Haz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yay.
- Barkan, Ömer Lütfi (1941). "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler". *İktisat Fakültesi Mecmuası* II (1-2): 20-59.

- _____, (1945). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay.
- _____, (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* X: 1-26.
- _____, (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Derişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* 2: 279-386.
- _____, (1972-79). *Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı*. C. I-II. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1979). "Avarız". *İslam Ansiklopedisi* C. 2. İstanbul: MEB Yay. 13-18.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Erdoğan Meriçli (1988). *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*. C. I. Ankara: TTK Yay.
- Behar, Cem (2003). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*. C. 2. Tarih İstatistikleri Dizisi. Ankara: DİE Yay.
- Braudel, Fernand (1990). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. C. 3. Paris: Armand Colin.
- Burke, Peter (2002). *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. Çev. Mehmet Küçük. Ankara: Doğu Batı Yay.
- Cook, M. A (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. New York, Toronto.
- Çiçek, Kemal (1995). "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları". *Türk Dünyası Araştırmaları* 97: 93-111.
- David, Géza (1998). *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*. Çev. Hilmi Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Emecen, Feridun (1982). "Kayacık Kazası Avarız Defteri". *Tarih Enstitüsü Dergisi* XII: 159-170.
- _____, (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK Yay.
- Erder, Leila (1975). "The mesurement of Pre-industrial Population Changes: the Ottoman Empire from the Fifteenth to the Seventeenth Century". *Middle East Studies* 11/3: 284-299.
- Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi (1980). "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century". *Journal of Economic and Social History of the Orient* XXIII (3): 265-303.
- Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK Yay.
- Etablett, Colette ve Jean-Paul Pascual (1994). *Familles et Fortunes a Damas. 450 Foyers Damascians en 1700*. Şam: Institut Français de Damas.
- Faroqhi, Suraiya (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*. Çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Gerber, Haim (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. Kudüs: The Hebrew University Press.

- Geyer, Bernard vd. (2003). "Les villages et l'occupation du sol au début de l'époque moderne". *La Bithynie au Moyen Âge*. Ed. Bernard Geyer et Jacques Lefort. Paris: Réalités Byzantines.
- Gökçe, Turan (2000). *XVI-XVII. Yüzyıllarda Lazıkiyye (Denizli) Kazası*. Ankara: TTK Yay.
- Göyünç, Nejat (1979). "Hane Deyimi Hakkında". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32: 331-348.
- _____, (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1997). "Hane". *İslam Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. 552-553.
- Gümüşçü, Osman (2001). *16. Asırda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: TTK yay.
- Halaçoğlu, Yusuf (1997). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*. C. 1-6. Ankara: TTK Yay.
- Heywood, Colin (1988). "Between Historical Myth and 'Mythohistory' the limits of Ottoman History". *Byzantine and Modern Greek Studies* 12: 315-346.
- İnalçık, Halil (1993). "Cizye". *İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yay. 46-47.
- Kılıç, Rüya (2005). *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yay.
- Kocaman, Tuncer (2011). *Nüfus Projeksiyon Yöntemleri*. <http://ekutup.dpt.gov.tr/nufus/kocaman/projeksi.pdf>
- Koç, Yunus (1989). *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*. Ankara: KTB Yay.
- _____, (2005). "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum". *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 35: 231-245.
- Kütükoğlu, Mübahat (1992). "Barkan, Ömer Lütfi". *İslam Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yay. 74-76.
- Lowry, W. Heath (2010). *Studies in Deferology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: The Isis Pres (2. basım).
- Mantran, Robert (1990). *17. Yüzyılın İkinci yarısında İstanbul –Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. Çev. M. Ali Kılıçbay, Enver Özcan. C. I-II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- McGowan, Bruce (1969). "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)". *Archivum Ottomanicum* 1: 139-196.
- Miroğlu, İsmet (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*. Ankara: TTK Yay.
- Nedkoff, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (baş vergisi)". Çev. Şinasi Altundağ. *Belleten* VIII/32: 516-718.
- Orhonlu, Cengiz (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yay.
- Öz, Mehmet (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: TTK Yay.

- _____, (2000). "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Der. Halil İnalçık- Şevket Pamuk. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları. 17-32.
- _____, (2007). "Reaya". *İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yay. 490-493.
- _____, (2008). *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII, Canik Sancağı Avarız Defteri*. Ankara: TTK Yay.
- Özdeğer, Hüseyin (1988). *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: Bayrak Matbaacılık.
- Özel, Oktay, (1993). *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya, 1576-1642*. Doktora Tezi. England: University Of Manchester.
- _____, (1999). "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri". *XII. Türk Tarih Kongresi (1994), Kongreye Sunulan Bildiriler* C. III. Ankara: TTK Yay. 735-744.
- _____, (2000). "Avarız ve Cizye Defterleri". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Ed. H. İnalçık-Ş. Pamuk. Ankara: DİE Yay. 33-50.
- _____, (2004). "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crises" Reconsidered". *International Journal of Middle East Studies* 36 (2): 183-205.
- _____, (2006). "Nüfus Baskısından Krize: 16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi'ne Bir Bakış". *XIIIth International Congress of the Economic and Social History of Turkey*. Papers submitted to the VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey, June 18-21, 1998, Bursa-Turkey, Morrisville: Lulu Press. 219-227.
- Öztürk, Mustafa (1997). "1616 Tarihli Halep Avarız-hane Defteri". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 8: 249-294.
- Sahillioğlu, Halil (1992). "Askeri". *İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yay. 488-489;
- Sönmez, Serpil (2007). *Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Taş, Hülya (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara. TTK Yay.
- Todorov, Nicolai ve Maria Todorova (1992). "The Historical Demography of the Ottoman Empire: Problems and Tasks". *Scholar, Patriot, Mentor: Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic*, Ed. Richard B. Spence and Linda N. Nelson. Boulder, Colo, East European Monographs: 151-172.
- Ülken, Hilmi Ziya (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.
- Ünal, Mehmet Ali (1987). "XVI.ve XVII.Yüzyıllarda Harput Sancağının Demografik Yapısına Kısa Bir Bakış". *Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu Bildirileri (1986)14-15 Nisan 1986*. Elazığ. 263-271.
- Yörük, Doğan (2007). "1843 tarihli Cizye defterine göre Aksaray Kazası'ndaki Gayrimüslimler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 170: 143-163.

The Contribution of Omer Lutfi Barkan to Historical Demographic Studies and the Problems of Ottoman Demographic History in the Classical Period

Yunus Koç*

Abstract

In Turkey, the demography studies of the history of the Ottoman classical period started with Omer Lutfi Barkan. He started writing in the early 1940s and focused in his work on the Ottoman institutions and the series of sources produced by these institutions. Further, he addressed the population issue based on these sources. Barkan was inspired by the works of the representatives of the Annales School that had been developing in France during the same period. Therefore, he compared especially the population data stated in Braudel's work known as *Mediterranean World* with the Ottoman resources, proving that the population growth seen all over the Mediterranean world in the 16th century was also the case for Ottoman geography. In this framework, he drew attention to sources such as the *tahrir*, *avarız* and *cizye* registers, which contain the appropriate data for the history of demography. Besides publishing some sections of these registers, Barkan compared these data with the findings of the Annales School. In fact, he put emphasis on how to use these records, which were primarily written for tax purposes, to find out about the history of population and underlined the possible problems related to this issue. One major problem, for instance, was the term *hane*. The *hane* was used as a tax unit in the registers, and according to Barkan, the coefficient had to be "5" to calculate the total population. However, according to estate-

* Assoc. Prof. Dr., Faculty of Letters, Hacettepe University, Department of History – Ankara / Turkey
yunusk@hacettepe.edu.tr

based studies made in the following periods, this coefficient should be revised as "4". A similar situation applies to the *cizye* registers. The *hane* and *nefer* terms used in these kinds of registers require the use of different coefficients. After the 1695 reform, the age for taxpayer registration in the *cizye* registers decreased. Therefore, the coefficient which had to be used to obtain the amount of population from these registers decreased to "2". In any case, all the data in the registers must be used carefully. On the other hand, problems like population density, growth rate, rural-urban distribution, and the calculation of the nomadic population are still being discussed among researchers today. According to recent studies, in some relatively settled areas like "Hüdavendigâr livası", the average density of the population in the late 16th century was 20 persons per square kilometers. This is an average for regions like Bursa composed of crowded cities, but this average may decrease to a minimum of 7 in the mountainous regions. The horizontal and vertical mobility of the population are being examined in more social contexts. However, there is still a lot to be done to obtain integrated knowledge about the Ottoman population.

Keywords

Barkan, population, Ottoman population, classical period, historical demography, *hane*, demography

Вклад Омер Лутфи Баркана в исследования исторической демографии и проблемы истории народонаселения Османского государства классического периода

Юнус Коч*

Аннотация

Исследования истории народонаселения Османской империи классического периода в Турции были начаты Омер Лутфи Барканом. Начавший писать в начале 1940 годов Баркан, в своих работах исследовал с одной стороны османские учреждения и серии трудов этих учреждений как источник по данному периоду, а с другой стороны, начал исследовать демографические вопросы согласно этим источникам. Баркан поддерживал тесные связи с представителями школы Анналов, которая получила свое развитие во Франции в тот же период. Баркан сравнил демографические данные известной работы Броделя «Средиземноморский мир» с демографическими данными османских источников и доказал, что наблюдаемый во всем Средиземноморье рост численности населения на протяжении 16 века характерен и для османских территорий. В этом контексте он обратил большое внимание на кадастровые книги, записи сбора подушного налога и налога с немусульман как источники по изучению истории демографии. Баркан не только опубликовал часть этих источников, но и сравнил их данные с данными представителей школы Анналов. На самом деле он обратил внимание на то, как необходимо использовать эти записи, сделанные в целях налогообложения, в качестве демографического источника и осветил некоторые потенциальные вопросы. В самом начале этих вопросов стоит термин «хане» (дом, семья). Исходя из записи «хане» в книгах налогообложения, для расчета общей численности населения по Баркану коэффициентом является 5. Однако, основываясь на книгах регистрации недвижимости последующего периода, этот показатель должен быть пересмотрен как коэффициент 4.

* доц. доктор, университет Хаджеттепе, кафедра истории – Анкара / Турция
yunusk@hacettepe.edu.tr

- Коч, Вклад Омер Лутфи Баркана в исследования исторической... ●

Аналогичная ситуация характерна и для книг регистрации подушного налога и налога с немусульман. К сделанным в этих книгах записям «хане» и «нефер» необходимо использовать различные коэффициенты. После реформы 1695 года снизился возраст налогоплательщиков немусульман. Для использования данных записей в целях расчета численности населения необходимо использовать коэффициент 2. В любом случае, все данные этих книг необходимо тщательно анализировать. С другой стороны, такие проблемы, как плотность населения, темпы роста населения, распределение между городом и селом, оседлым и кочевым населением, по-прежнему требуют детального исследования. Согласно последним исследованиям, в конце 16 века в некоторых относительно населенных административных центрах средняя плотность населения составляла 20 человек на один квадратный километр. Эта средняя плотность населения характерна и для районов густонаселенной Бурсы. В горной местности этот показатель снижается до 7. Горизонтальное и вертикальное движение населения изучается с социальной позиции. Однако, в этой области еще много чего предстоит исследовать.

Ключевые слова

Баркан, население, население Османского государства, классический период, история населения, хане, демография